

Στο τέλος του Πελοποννησιακού πολέμου (413–404 π.Χ.) η Αθήνα βρέθηκε σε μείζονα οικονομική κρίση. Οι Σπαρτιάτες τής απέκλεισαν την πρόσβαση στα μεταλλεία του Λαυρίου. Τα μέλη της Αθηναϊκής Συμμαχίας έπαψαν να καταβάλλουν τις εισφορές τους. Η συντριβή στην εκστρατεία της Σικελίας ήταν ολοσχερής. Οι Αθηναίοι παίρνουν έκτακτα μέτρα: από την Ακρόπολη αφαιρούν το περίβλημα των επτά από τα οκτώ χρυσά αγάλματα Νικών, όπως και άλλα αναθήματα. Παράλληλα εκδίδουν υπόχαλκα νομίσματα που έχουν ωστόσο την αξία των αργυρών: «πονηρά χαλκία» τα ονομάζει ο Αριστοφάνης.

ΑΘΗΝΑ

ΤΟ ΤΕΛΟΣ

ΤΗΣ

ΗΓΕΜΟΝΙΑΣ

—*Νομισματικά μέτρα έκτακτης ανάγκης στα τέλη του 5ου αι. π.Χ.*

Δρ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΤΣΕΛΕΚΑΣ
Λέκτορας, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Η ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΛΕΞΗ «ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ» ΑΝΑΦΕΡΕΤΑΙ ΠΡΩΤΑΡΧΙΚΑ στην ορθή οργάνωση του οίκου στην ευρύτερη έννοιά του και στη διαχείριση της αγροτικής περιουσίας. Η οικονομία με τη σύγχρονη έννοια του όρου δεν αποτελούσε για τους αρχαίους Έλληνες ξεχωριστό τομέα, όπως παρατηρείται στον δυτικό κόσμο από τον 18ο αιώνα και μετά. Αντίθετα, ήταν ενταγμένη στην κοινωνία, και τα οικονομικά ζητήματα επηρεάζονταν άμεσα από κοινωνικούς και πολιτικούς παράγοντες. Με αυτά τα δεδομένα, η έρευνα τις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα εξετάζει την αρχαία οικονομία στο πλαίσιο των χαρακτηριστικών πολιτικών και κοινωνικών δομών εκείνης της εποχής, ώστε να αποφεύγεται η επικόλληση θεωρητικών σχημάτων από τη σύγχρονη οικονομία στις οικονομικές δραστηριότητες της αρχαιότητας.

01
Αθήνα, αργυρό ημίδραχμο
ή τριώβολο (1,95 γρ., 11
χιλ.), χρονολογία κοπής:
454–404 π.Χ. Προέλευση:
Nomos AG – Obolos 4
(21/02/2016), αρ. 251.

480

έως

323 π.Χ.

02

Τμήμα μαρμάρινης στήλης
από την Ακρόπολη.Παρατίθενται κατάλογοι
με τις ετήσιες εισφορές
σε άργυρο (φόρος της
εξηκοστής) των μελών
της Α' Αθηναϊκής Συμμαχίας
προς τη θεά Αθηνά
(439/8-432/1 π.Χ.). Αθήνα,
Επιγραφικό Μουσείο,
αρ. ευρ. ΕΜ 6857+6648.

03

Η προσέγγιση των εκφάνσεων της οικονομικής ζωής κατά την Κλασική περίοδο είναι πιο ακριβής, συγκρινόμενη με τις προηγούμενες ιστορικές περιόδους, επειδή οι σχετικές μαρτυρίες —φιλολογικές, επιγραφικές, αρχαιολογικές, νομισματικές— είναι περισσότερες και πιο λεπτομερείς.

Ιδιαίτερα η μελέτη των νομισμάτων συμβάλλει στην προσέγγιση της οικονομικής ζωής των περισσότερων αρχαίων πόλεων του ελληνικού κόσμου. Παρέχει σημαντικές πληροφορίες όχι μόνο για την καλλιτεχνική ανάπτυξη και τις πολιτικές σχέσεις των αρχών που τα εξέδωσαν, αλλά και για το μέγεθος της νομισματικής παραγωγής, τους σταθμιστικούς κανόνες που ήταν σε χρήση, το εύρος της γεωγραφικής τους διασποράς, τις νομισματικές συμφωνίες, τις εμπορικές σχέσεις, καθώς και ορισμένες πτυχές οικονομικών κρίσεων που συνέβησαν ως επί το πλείστον σε τοπικό επίπεδο, δίχως κρίσιμες επιπτώσεις στις οικονομίες ευρύτερων περιοχών.

Από τις πλέον χαρακτηριστικές οικονομικές κρίσεις στην ελληνική αρχαιότητα είναι εκείνη που γνώρισε η Αθήνα στα τελευταία έτη του Πελοποννησιακού Πολέμου (431–404 π.Χ.).

Η Αθήνα ήταν ίσως η πόλη–κράτος με τη μεγαλύτερη νομισματική παραγωγή σε άργυρο κατά τη διάρκεια της Αρχαϊκής και Κλασικής εποχής. Ειδικά από τα μέσα του 5ου αι. π.Χ. η Αθήνα έκοψε τεράστια ποσότητα αργυρών νομισμάτων, όπως τετράδραχμα (βάρ. 17,28 γρ.) (εικ. 3), δραχμές (βάρ. 4,32 γρ.) (εικ. 4), τριώβολα ή ημίδραχμα (βάρ. 2,16 γρ.) (εικ. 1), διώβολα (βάρ. 1,44 γρ.), τριημιωβόλια (βάρ. 1,08 γρ.), οβολούς (βάρ. 0,72 γρ.), ημιωβόλια (βάρ. 0,36 γρ.). Στον εμπροσθότυπο όλων αυτών των νομισμάτων απεικονίζεται η κεφαλή της Αθηνάς, προστάτιδας θεάς της Αθήνας, με αττικό κράνος διακοσμημένο με ανθέμιο και στεφάνι ελιάς. Το στεφάνι ελιάς είναι σύμβολο νίκης και αναφέρεται στη μεγάλη συμβολή της Αθήνας στη νίκη των Ελλήνων εναντίον των Περσών κατά τα Μηδικά. Στον οπισθότυπο απεικονίζεται γλαύκα, το ιερό πτηνό της θεάς, παράσταση που έδωσε στην αρχαιότητα την ονομασία «γλαύκες» στα αθηναϊκά νομίσματα. Η παράσταση του οπισθότυπου διαφοροποιείται ανάλογα με την ονομασία του κάθε νομίσματος, ώστε να γίνεται πιο εύκολη η αναγνώριση της αξίας του, ιδιαίτερα εάν πρόκειται για μικρή υποδιαίρεση. Επιπλέον, αναγράφεται η επιγραφή ΑΘΕ, δηλαδή τα τρία πρώτα γράμματα του εθνικού «Αθηναίων». Η ποικιλία αξιών που παρουσιάζει η αθηναϊκή νομισματοκοπία δείχνει τη μεγάλη διάδοση της χρήσης νομισμάτων στην αθηναϊκή κοινωνία και στις καθημερινές συναλλαγές.

03

Αθήνα, αργυρό τετράδραχμο (17,13 γρ., 23 χιλ.), χρονολογία κοπής: 454–404 π.Χ. Προέλευση: Classical Numismatic Group – Auction 102 (18/05/2016), αρ. 284 = Classical Numismatic Group – Triton XVIII (06/01/2015), lot 513.

04

Αθήνα, αργυρή δραχμή (4,17 γρ., 15 χιλ.), χρονολογία κοπής: 454–404 π.Χ. Προέλευση: Solidus Numismatik – Online Auction 6 (19/07/2015), αρ. 109.

Ιδιαίτερα σημαντική ήταν η παραγωγή των τετραδράχμων, τα οποία έπαιζαν κυρίαρχο ρόλο στην οικονομική ζωή. Τα νομίσματα αυτά χρησιμοποιήθηκαν για μεγάλης κλίμακας συναλλαγές και έχαιραν ευρύτατης αποδοχής σε όλον τον αρχαίο ελληνικό κόσμο, όπως καταδεικνύεται από την εύρεσή τους σε θησαυρούς που αποκρύφτηκαν από τη Σικελία έως τη Μέση Ανατολή και από τον Εύξεινο Πόντο έως την Αίγυπτο. Βέβαια, ένα μικρό σχετικά ποσοστό τους έχει διασωθεί, καθώς τα περισσότερα χρησιμοποιήθηκαν ως πηγή πολύτιμου μετάλλου για την έκδοση άλλων νομισμάτων ή ακόμη και την κατασκευή διαφόρων σκευών. Για τις καθημερινές συναλλαγές σε ατομικό επίπεδο χρησιμοποιούνταν οι μικρότερες αργυρές υποδιαιρέσεις, οι οποίες όμως δεν ήταν ιδιαίτερα πρακτικές λόγω του μικρού μεγέθους τους. Η δυσχρηστία των μικρών αργυρών υποδιαιρέσεων οδήγησε στη σταδιακή αντικατάστασή τους από μεγαλύτερου μεγέθους νομίσματα σε χαλκό τον 4ο αιώνα π.Χ.

Ο άργυρος για αυτή την τεράστια νομισματική παραγωγή προερχόταν από την εκμετάλλευση των αργυροφόρων κοιτασμάτων των μεταλλείων της Λαυρεωτικής στο νοτιοανατολικό άκρο της Αττικής, από τις ετήσιες εισφορές που κατέβαλλαν στους Αθηναίους τα μέλη της Α' Αθηναϊκής Συμμαχίας για αρκετές δεκαετίες του 5ου αι. π.Χ. και τέλος από τα λάφυρα και τις πολεμικές αποζημιώσεις των νικηφόρων εκστρατειών των Αθηναίων. Η έκδοση των νομισμάτων προοριζόταν για να αντιμετωπισθούν τα έξοδα των πολεμικών επιχειρήσεων της αθηναϊκής ηγεμονίας και η συντήρηση του στόλου, να καλυφθούν οι δαπάνες του οικοδομικού προγράμματος του Περικλή και να πληρωθούν οι μισθοί όσων Αθηναίων πολιτών υπηρετούσαν σε διάφορες δημόσιες θέσεις, όπως στη Βουλή των Πεντακοσίων και τα δικαστήρια της Ηλιαίας.

Στις αρχές του Πελοποννησιακού Πολέμου, η Αθήνα βρισκόταν σε ιδιαίτερα πλεονεκτική θέση σε σχέση με τη Σπάρτη, όσον αφορά στις δυνατότητες χρηματοδότησης του πολέμου. Εκτός από την εκμετάλλευση των μεταλλείων στο Λαύριο, οι εισφορές των μελών της Αθηναϊκής Συμμαχίας κατά μέσο όρο ανέρχονταν στα 600 τάλαντα αργύρου ετησίως. Επιπλέον, σύμφωνα με τον Θουκυδίδη (*Ιστορίαι*, 2, 13, 3-5), στην Ακρόπολη υπήρχαν 6.000 τάλαντα σε αργυρά νομίσματα, ενώ στις δύσκολες στιγμές η πόλη θα μπορούσε να προσφύγει και στα πολύτιμα μέταλλα των αγαλμάτων και των άλλων αναθημάτων που βρίσκονταν στον Ιερό Βράχο, τα οποία έφταναν στα 500 τάλαντα.

05

06

07

Ωστόσο, η μακροχρόνια διάρκεια του πολέμου είχε ως αποτέλεσμα τη σταδιακή κάμψη της οικονομικής υπεροχής της Αθήνας και την εξάντληση των πόρων της. Η κατάσταση επιδεινώθηκε ιδιαίτερα το 413 π.Χ. Οι Σπαρτιάτες κατέλαβαν τη Δεκέλεια, στο βόρειο τμήμα της Αττικής, και έτσι ήταν σε θέση να ελέγχουν την ύπαιθρο και να αποκόψουν την πρόσβαση της Αθήνας στα μεταλλεία του Λαυρίου, ενώ παράλληλα χιλιάδες δούλοι που εργάζονταν στα μεταλλεία αυτομόλησαν στους Πελοποννήσιους. Επιπλέον, το εκστρατευτικό σώμα των Αθηναίων στη Σικελία εναντίον των Συρακουσών καταστράφηκε εντελώς με τεράστιο κόστος σε πλοία και ανθρώπινο δυναμικό. Η ήττα και η συνακόλουθη απώλεια του γοήτρου προκάλεσαν την αποστασία μελών της Αθηναϊκής Συμμαχίας, τα οποία έπαψαν να καταβάλλουν την εισφορά.

Έτσι, στο τέλος του Πελοποννησιακού Πολέμου, η πόλη βρέθηκε σε δεινή οικονομική θέση και για να μπορέσει να συνεχίσει τη χρηματοδότηση του πολέμου και να καλύψει τις άλλες δαπάνες της κατέφυγε σε δύο έκτακτα μέτρα.

Αρχικά οι Αθηναίοι χρησιμοποίησαν το περιβλήμα των επτά από τα οκτώ χρυσά αγάλματα Νικών, βάρους δύο ταλάντων το καθένα, καθώς και άλλα αναθήματα που βρίσκονταν στην Ακρόπολη, προκειμένου να εκδώσουν χρυσά νομίσματα το 407/6 π.Χ. Τα νομίσματα αυτά κόπηκαν σε έξι αξίες —στατήρ ή διδραχμο (εικ. 5), δραχμή, ημιδραχμο ή τριώβολο, διώβολο, οβολός και ημιώβολο—, οι οποίες είχαν παρόμοιους τύπους και το ίδιο βάρος με τα αντίστοιχα νομίσματα σε άργυρο αλλά με δωδεκαπλάσια αξία, αφού η σχέση χρυσού–αργύρου εκείνη την εποχή ήταν 1 προς 12. Σύμφωνα με αυτή την ισοτιμία, μια χρυσή δραχμή ισοδυναμούσε με 12 δραχμές ή τρία τετράδραχμα σε άργυρο. Η έκδοση μιας πλήρους σειράς ονομαστικών αξιών σε χρυσό καταδεικνύει ότι οι συγκεκριμένες κοπές δεν αποτέλεσαν μόνον ένα μέσο για να ρευστοποιηθεί μια μεγάλη ποσότητα πολύτιμου μετάλλου, αλλά προοριζόνταν να χρησιμοποιηθούν σε ποικίλες και διαφορετικές κλίμακας συναλλαγές στην Αθήνα.

Ταυτόχρονα ή το επόμενο έτος (406/5 π.Χ.), σύμφωνα με τα Σχόλια στον Αριστοφάνη (*Βάτραχοι*, 718–733), οι αρχές της πόλης έθεσαν σε κυκλοφορία τετράδραχμα (εικ. 6) και δραχμές (εικ. 7) με χάλκινο πυρήνα και αργυρό περιβλήμα, τα οποία όμως είχαν την αξία των αργυρών. Η επιλογή έκδοσης υπόχαλκων αντί χάλκινων νομισμάτων, τα οποία θα είχαν μια συμβατική αξία, ίσως να οφείλεται και στο γεγονός ότι μέχρι εκείνη την εποχή οι Αθηναίοι δεν είχαν χρησιμοποιήσει το χαλκό στη νομισματοκοπία τους, σε αντίθεση με άλλες πόλεις, ιδίως της Κάτω Ιταλίας, λόγω της αφθονίας του αργύρου. Τα νομίσματα αυτά πιθανόν να είχαν «πιστωτικό» χαρακτήρα, δηλαδή η πόλη να είχε εγγυηθεί για μια εξαγορά τους στο μέλλον, και πρέπει να χρησιμοποιήθηκαν σε μικρής κλίμακας συναλλαγές. Στην πραγματικότητα, οι Αθηναίοι δεν πρέπει να τα αποδέχτηκαν εύκολα, όπως φαίνεται και από τον Αριστοφάνη (*Βάτραχοι*, 725–726) που αναφέρεται σε αυτά ως «πονηρά χαλκία», παρατηρώντας ότι τα παλιά καλά νομίσματα δεν κυκλοφορούσαν πια και ότι αντικαταστάθηκαν από νομίσματα νοθευμένου κράματος.

Με αυτά τα έκτακτης ανάγκης νομισματικά μέτρα η Αθήνα κατόρθωσε να εξασφαλίσει πόρους για τη ναυπήγηση και τον εξοπλισμό ενός νέου στόλου προκειμένου να αντιμετωπίσει την αυξανόμενη δύναμη της Σπάρτης και των συμμάχων της. Η ύστατη αυτή προσπάθεια της άλλοτε κραταιής πόλης είχε άδοξο τέλος, καθώς ο αθηναϊκός στόλος κυριεύθηκε από τους Σπαρτιάτες στους Αιγός Ποταμούς το 405 π.Χ., γεγονός που συντέλεσε στην ολοκληρωτική ήττα της Αθήνας και την παράδοσή της το 404 π.Χ.

Τα νομίσματα έκτακτης ανάγκης συνέχισαν να κυκλοφορούν στην Αθήνα για μία ακόμα δεκαετία, περίοδο πολιτικής και οικονομικής αστάθειας. Το πιθανότερο είναι να αποσύρθηκαν πριν από το 392 π.Χ., κρίνοντας από τη σχετική αναφορά του Αριστοφάνη (*Εκκλησιαζούσαι*, 815–822), και να αντικαταστάθηκαν με νομίσματα από καθαρό άργυρο τα οποία αποτέλεσαν τη συνέχεια των παλαιών ισχυρών «γλαυκών».

05

Αθήνα, χρυσός στατήρ (8,59 γρ., 17 χιλ.), χρονολογία κοπής: 407/6 π.Χ. Προέλευση: Numismatica Genevensis SA – Auction 5 (03/12/2008), αρ. 85 = Leu Numismatik AG – Auction 86 (05/05/2003), αρ. 380.

06

Αθήνα, υπόχαλκο τετράδραχμο (12,12 γρ., 23 χιλ.), χρονολογία κοπής: 406/5 π.Χ. Προέλευση: LHS Numismatik AG – Auction 103 (05/05/2009), αρ. 88.

07

Αθήνα, υπόχαλκη δραχμή (3,04 γρ., 14 χιλ.), χρονολογία κοπής: 406/5 π.Χ. Προέλευση: Gemini, LLC – Auction V (06/01/2009), αρ. 99 = Numismatic Fine Arts – Auction IV (24–25/03/1977), αρ. 220.

Βιβλιογραφία

- Blamire A., «Athenian Finance, 454–404 BC», *Hesperia* 70 (2001), σ. 99–126.
- Figueira T., *The Power of Money: Coinage and Politics in the Athenian Empire*, Philadelphia 1998.
- Flament Ch., *Le monnayage en argent d'Athènes*, Louvain-la-Neuve 2007.
- Kraay C.M., *Coins of Ancient Athens*, Newcastle 1968.
- Kraay C.M., *Archaic and Classical Greek Coins*, London 1976.
- Kroll J.H., *The Athenian Agora*, τόμ. XXVI: *The Greek Coins*, Princeton 1993.
- Kroll J.H., «The Piraeus 1902 Hoard of Plated Drachms and Tetradrachms (IGCH 64)», στο *Χαρακτήρ. Αφιέρωμα στη Μάντω Οικονομίδου*, Αθήνα 1996, σ. 139–146.
- Robinson E.S.G., «Some Problems in the Later Fifth Century Coinage of Athens», *ANSMN* 9 (1960), σ. 1–15.
- Thompson W., «The Golden Nikai and the Coinage of Athens», *NC* 7/10 (1970), σ. 1–7.